

УДК 333. 246: 631.11. 332. 2
JEL Classification D 100, O 130

Губені Ю.Е.,
д-р екон. наук, професор,
завідувач кафедри підприємництва,
торгівлі та біржової діяльності,
Львівський національний аграрний університет

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ: ДЕТЕРМІНАЦІЇ ПОВЕДІНКОВИХ ЧИННИКІВ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

Hubeni Yu.E.,
dr.sc.(econ.), professor,
head at the department of entrepreneurship,
trade and exchange activities,
Lviv National Agrarian University

ECONOMIC SECURITY OF AGRICULTURAL ENTERPRISES: DETERMINATION OF BEHAVIORAL FACTORS OF LAND RELATIONS

Постановка проблеми. Безпека суб'єктів підприємництва є складовою економічної безпеки держави та однією з умов суттєвого зменшення загальних ризиків і загроз у господарській системі. Водночас вона є невід'ємним елементом стійкого розвитку суб'єктів підприємництва. Як відомо, економічну безпеку підприємства формують не лише самі підприємницькі структури, але й спеціалізовані (уповноважені) державні або муніципальні інституції та спеціалізовані підприємства із забезпечення безпеки підприємництва та охорони.

Оскільки безпека підприємництва – комплекс організаційних, правових, економічних, технічних, охоронних та інформаційно-аналітичних заходів, спрямованих на усунення потенціальних загроз і створення умов для ефективного і безпечного функціонування суб'єктів підприємництва [1], то джерела загрози можуть мати зовнішню, внутрішню та комбіновану природу.

Одним із комбінованих джерел економічної безпеки сільськогосподарських підприємств є земельні відносини, які є досить динамічними, інституційно не достатньо визначеними і залежними від широко спектру чинників. Як зазначають дослідники із Національного інституту стратегічних досліджень (Бойко В., Васильців Т., Волошин В. та ін., 2016), “незавершеність трансформаційних процесів, пов'язаних із проведенням земельної реформи ... посилює ризики макроекономічної нестабільності господарювання в аграрній сфері” [2, с. 213].

Існує об'єктивна необхідність дослідити вплив земельних відносин на економічну безпеку сільськогосподарських підприємств. Причому ми вважаємо за необхідне вивчити суб'єктивну складову детермінації цих земельних відносин, накласти раціональні очікування сільських жителів (власників земельних наділів) на бізнес-потреби суб'єктів аграрного бізнесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток сільського господарства та сільськогосподарських підприємств тісно пов'язаний із земельними відносинами. Земля, як основний та базовий засіб виробництва відзначений ще класиками економічної теорії [3, с. 37]. Та навіть у сучасних умовах земля залишається визначальними чинником аграрного виробництва, врахування якого є обов'язковим при моделюванні сільського розвитку [4]. Чимало аспектів економічної безпеки сільськогосподарських підприємств розглянув В. Ткачук з колегами, зокрема детально висвітлюють особливу роль земельних відносин у формуванні економічної стійкості та безпеки підприємств. Відзначаючи, що “основою потенціалу сільськогосподарських підприємств є земельні ресурси, основна частка в структурі яких припадає на сільськогосподарські угіддя...”, вони стверджують на основі аналізу, що “існує гостра потреба модернізації земельних відносин, зокрема ...зняття мораторію на відчуження земельних ділянок, призначених для ведення сільськогосподарського виробництва” [5, с. 96, с. 168].

Своєю чергою Н. Голович обґрунтувала “...залежність стану економічної безпеки від стратегії діяльності сільськогосподарських підприємств, що дозволило розробити матрицю вибору стратегії формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств, яка базується на терміні складання стратегії та існуючому рівні економічної безпеки...” [6, с. 16]. Однак і вона, розглядаючи ресурсну політику підприємств в контексті стратегії економічної безпеки, не виділяє особливу роль

земельних відносин та вплив на них соціологічних раціональних очікувань власників земельних угідь, що орендуються такими підприємствами.

Однак земельні відносини, побудовані переважно на відносинах оренди, змушують всі сільськогосподарські підприємства вивчати та враховувати не лише нормативно-правові та економічні аспекти такої оренди [7], але й враховувати їх поведінкові (т. з. біхевіористичні) аспекти. Під час міжнародної науково-практичної конференції “Організаційно-економічні та правові проблеми розвитку сільського господарства та сільських територій” (Львів, 2012 р.) низка авторів, зокрема проф. М. Хомин, О. Павлов, П. Березівський, М. Ступень та інші, відзначали особливу роль оренди у формуванні земельної політики сільськогосподарських підприємств, необхідність співпраці орендаторів та орендодавців, прив'язку діяльності суб'єктів агробізнесу до проблем місцевого розвитку [8]. Цікаві питання розвитку орендних відносин, їх вплив на формування т. з. “земельних банків” підприємств дослідили О. Назаренко [9] та О. Ходаківська [10].

Однак більшість аналогічних досліджень базуються на статистичних та інших обліково-аналітичних даних, немов би частково не враховуючи те, що усі учасники земельних відносин мають суб'єктну природу, а практично усі власники земельних наділів (т. з. паїв) є фізичними особами, у яких поведінкові впливи можуть суттєво викривлювати раціональну поведінку.

Постановка завдання. Метою публікації є дослідити вплив людської мотивації та поведінкових чинників (оцінки, очікування, мотиви прийняття рішень тощо) у земельних відносинах на економічну безпеку сільськогосподарських підприємств.

У декількох прикладних дослідницьких проектах нами вивчались оцінки сільським населенням (сільськими жителями) результатів економічних реформ та було поставлено завдання послідовно дослідити вплив людського чинника (оцінки, очікування, чинники прийняття рішень тощо) у земельних відносинах на економічну безпеку сільськогосподарських підприємств. Такий вплив на економічну безпеку найперше полягає у формуванні стабільного “земельного банку”, прийнятних умов оренди (орендна плата, розрахунки, термін угод та можливість їх пролонгації тощо). Значиму роль на стабільність земельних відносин, а окрім іншого, – економічну безпеку в площині забезпеченості трудовими ресурсами, відіграють прагнення сільських жителів до самостійного господарювання, передачі господарства нащадкам тощо. Всі ці та інші питання стали предметом нашого дослідження.

Методика дослідження. Ця публікація підготовлена на основі емпіричних даних, сформованих під час виконання з участю та під керівництвом автора декількох прикладних дослідницьких проектів: а) Розвиток особистих селянських господарств на рубежі інституційних змін (ДФФД, Ф-63, 2016) [11]; б) Економічна реформа – очима села (МФ “Відродження”, 1996\97рр.) [12]; в) Економічна реформа – очима села: 20 років потому (незалежний проект, 2016\17 рр.) [13]; г) Соціологічний моніторинг земельних відносин у вибраних селах (договірна тема 5\11, 2018 р.) [14]. Усі проекти передбачали комплексні соціологічні опитування, причому у проекті а) вони охоплювали низку сіл Побужжя (зона р. Західний Буг), а у проектах б), в), село Криве Радехівського району Львівської області та г) – села Балучин та Русилів Буського району Львівської області.

Методика та основні результати цих дослідницьких проектів викладено на відповідних сторінках у Facebook [15].

Виклад основного матеріалу дослідження. Як уже зазначалось, вплив поведінкових складових земельних відносин має складну природу та множинні прояви. Спробуємо схематично ідентифікувати лише найбільш значимі (рис. 1).

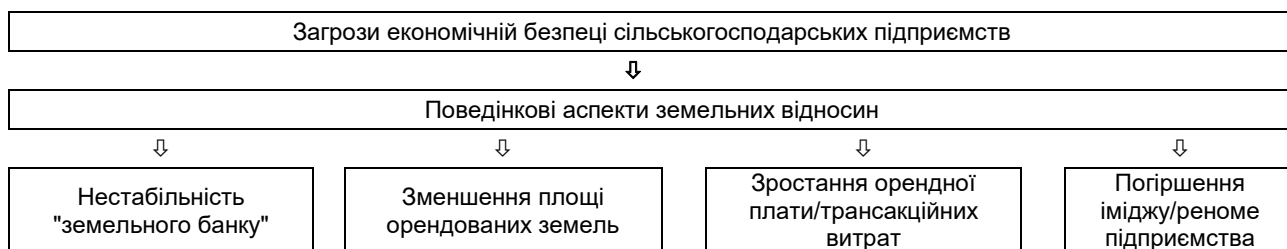

Рис. 1. Основні поведінкові загрози економічній безпеці від земельних відносин
Джерело: власна розробка, 2018 р.

Опитування в рамках проекту а) Розвиток особистих селянських господарств на рубежі інституційних змін напрямку не стосувалось земельних відносин. Опосередковано можна було оцінити рівень інтегрованості респондентів у сільськогосподарське виробництво, їх очікування щодо власної участі в ньому. Однак деякі запитання/відповіді дозволяють прямо визначити детермінанти поведінки власників земельних наділів (паїв) (табл. 1).

Таблиця 1

Перспективи ведення особистих селянських господарств в оцінці сільських жителів
Побужжя Львівщини, 2016 р.

Запитання	у % до всіх відповідей
13. Чи задоволені Ви роботою в особистому селянському господарстві?	
- повністю	11,0
- частково	74,4
- не задоволені	14,6
14. Чи хочете Ви розширити своє господарство	
- так	23,2
- ні	52,4
- не знаю	24,4
15. Чи бажають Ваші діти (внуки) займатись веденням особистого селянського господарства?	
- так	23,2
- ні	52,4
- не визначилися	24,4

Джерело: розроблено на основі [11]

Не важко зауважити, що самостійне ведення ОСГ, незважаючи на тривалу традицію та достатні економічні підстави, поступово втрачає свою популярність. Що напевне сприятиме поширенню практики орендних відносин, а тому вже зараз сільськогосподарські підприємства орендарі мають враховувати це у взаємовідносинах із сільськими громадами.

Наступні дослідження б) та в) мали комплексний характер та ретроспективну складову: за максимальною наближеною методикою сільські жителі були опитані щодо оцінок результатів, складових, проявів економічної реформи. Досліджувались також економічні очікування селян. Значна частина запитань торкалась земельних відносин (табл. 2).

Таблиця 2

Оцінка сільським населенням деяких питань «земельного» блоку, 1996/2016 рр.

Запитання	1996 р.	2016 р.	2016 р. +/- до 1996 р.
6. Чи хочете Ви розширити своє домашнє господарство ?			
- так;	57	21	- 36
- ні;	29	64	+ 35
- не знаю.	14	15	+ 1
8. Чи має Ваша сім'я вільні кошти для купівлі землі?			
- так;	2	5	+ 3
- ні;	97	94	- 3
- не знаю.	1	1	0
10. Свій земельний пай Ви б хотіли:			
- зберегти за собою;	45	19	- 26
- продати;	0	22	+ 22
- здати в оренду будь кому;	7	3	- 4
- здати в оренду односельцям;	-	4	-
- безплатно передати родичам;	10	27	- 17
- залишити в господарстві (1996р.)	42	-	-
- повернути державі;	-	11	-
- не знаю.	6	14	+ 8
13. Як Ви вважаєте, чи можна дозволити землю продавати-купувати ?			
- так;	10	6	- 4
- так, але під суворими обмеженнями;	38	35	- 3
- ні;	44	50	+ 6
- не знаю.	8	9	+ 1

Джерела: розроблено на основі [12; 13].

Як бачимо, господарський песимізм, ідентифікований у попередньому дослідженні, теж знайшов підтвердження. За два десятиліття різко, майже на ½ зменшилась кількість прихильників самостійного господарювання, що, як ми вже відзначали, може створювати фон орієнтації на оренду або "ринок землі" (в розумінні можливості операцій купівлі/продажу земель сільськогосподарського призначення). Однак уточнюючі запитання щодо цих варіантів теж виявили неоднозначні відповіді, які слабо корелюються з фактичними даними.

Оренда, хоча й не знайшла прихильності у відповідях, залишається *de facto* основним варіантом використання земель. Більше того, сформувався своєрідний ринок оренди земель, де конкуренція вирішила чимало питань в площині "орендна плата / термін оренди".

Ключовим питанням стосовно земельних відносин було: «Як Ви вважаєте, чи можна дозволити землю продавати-купувати?» За досліджуваний період прихильників ринку землі стало навіть дещо менше (1996 р. – 10%, 2016 р. – 6 %). Однак, за умови запровадження суворих правил і чітких обмежень кількість прихильників стала б суттєво більшою (1996 р. – 38%, 2016 р. – 35 %). Однак інтуїтивно чи на основі попереднього досвіду найбільшою є група селян, які однозначно заперечують будь яку форму "купівлі-продажу" земель сільськогосподарського призначення. Це змушує суттєво коригувати земельну політику сільськогосподарських підприємств, зокрема – взаємовідносини з орендодавцями та місцевими громадами.

Останнє із проведених нами прикладних досліджень на пряму торкалось поведінкових аспектів земельних відносин. Для кращої оцінки впливу різних чинників, опитування здійснювалось у розрізі трьох груп: а) основне опитування (сільські жителі); б) експертне опитування (відібрані експерти); в) Інтернет-опитування (відкрите вільне опитування) (табл. 3).

Таблиця 3

Оцінка сільськими жителями складових земельних відносин
(зведені результати опитування), 2018 р.

1	у % до усіх відповідей		
	пайовики	експерти	Інтернет-опитування
1	2	3	4
1. Чи маєте Ви земельний пай?			
- так;	90,8	55,6	85,7
- ні;	9,2	44,4	13,3
2. Як Ви отримали свій земельний пай?			
- як колишні колгоспник;	53,8	40,0	17,6
- як працівник соціальної сфери;	7,7	20,0	7,4
- у спадок/дарунок;	–	40,0	67,6
- інший спосіб (вказіть)	38,5	–	7,4
3. Чи знаєте Ви розмір свого земельного паю?			
- так	85,1	100,0	80,0
- ні	12,8	–	14,3
- важко відповісти	2,1	–	5,7
4. Чи здаєте Ви свій пай в оренду?			
- так	95,7	90,0	40,0
- ні	4,3	10,0	57,1
- важко відповісти	–	–	2,9
5. Чи уклали ви Договір оренди земельного паю?			
- так	93,6	90,0	40,0
- ні	5,3	10,0	48,6
- важко відповісти	1,1	–	11,4
7. Чому вибір орендаря випав саме на це підприємство/особу/фермера:			
- тому що більше платить;	20,4	–	11,5
- кращі умови (крім оплати);	14,8	20,0	7,8
- так склалося;	48,9	70,0	69,2
- мене переконали;	15,9	10,0	11,5
8. Чи задоволені Ви умовами оренди земельного паю?			
- так;	71,0	50,0	37,1
- ні	29,0	50,0	62,9

продовження табл. 3

1	2	3	4
9. Що в умовах оренди земельного паю Ви б хотіли змінити?			
- розмір орендної плати	83,0	100,0	60,0
- термін оренди;	6,8	–	25,7
- умови розрахунків;	10,2	–	11,4
- інше	–	–	3,9
11. Яка форма розрахунку Вам більше подобається?			
- натуральна (зерно та інше);	10,3	–	5,0
- грошова;	43,3	61,1	48,6
- грошова + натуральна	46,4	38,9	42,9
- інший варіант	–	–	3,5
12. На який термін Вам зручніше здавати в оренду свій земельний пай?			
- до 5 років;	25,8	47,1	77,1
- до 7 років;	28,0	23,4	5,6
- до 10 років;	36,5	11,8	14,3
- до 20 років;	9,7	11,8	3,0
- понад 20 років	–	5,9	–
13. Чи бачити Ви перспективи самостійного господарювання на земельному паю?			
- так;	6,3	33,3	28,6
- ні;	76,8	16,7	31,4
- важко відповісти;	6,3	5,6	8,6
- можливо;	10,6	44,4	31,4
14. Чи готові Ви об'єднатись з односельцями для спільного господарювання на землі?			
- так;	9,8	33,3	25,7
- ні;	67,4	27,8	42,9
- важко відповісти;	9,8	–	11,4
- можливо;	13,0	38,9	20,0
15. Окрім сплати орендної плати, що ще повинен робити орендатор?			
- сприяти розвитку села;	43,7	50,0	62,9
- підтримувати місцеві ініціативи	19,3	15,4	11,4
- співпрацювати з сільською радою;	11,8	7,7	11,4
- співпрацювати з власниками паїв;	25,2	26,9	14,3
17. Кому би Ви, при необхідності, передали у власність свій земельний пай?			
- дітям/родичам;	85,3	88,2	91,4
- знайомим/друзям;	1,0	17,8	–
- важко відповісти;	11,6	–	8,6
- сільській громаді;	2,1	–	–
18. Чи готові Ви продати свій земельний пай?			
- так;	24,4	5,6	17,1
- ні;	59,6	72,2	54,3
- важко відповісти;	7,4	–	5,7
- можливо;	8,6	22,2	22,9
19. Чи готові Ви повернути земельний пай державі/громаді?			
- так;	2,1	–	–
- ні;	89,3	88,9	85,7
- важко відповісти;	4,3	–	5,7
- можливо;	4,3	11,1	8,6

Джерело: узагальнено на основі [14]

Як показало опитування, респонденти добре обізнані з базовими питаннями земельних відносин. Поступово відбувається зміна власників з «первинних» на т. з. «вторинних», які отримали земельні паї в результаті цивільно-правових правочинів (ймовірно найчастіше – успадкування). Це формуватиме щораз більшу кількість «віддалених» власників та «аутсайдерів», що впливатиме на економічну безпеку. Опитані у переважній більшості знають розмір свого паю та володіють інформацією про його використання. Здебільшого це оренда. Опитування підтверджують належне оформлення договором орендних відносин.

Несподіваними є результати щодо мотивів оренди. Очікувалось, що домінуючим є розмір орендної плати – своєрідної ціни за право користування землею. Але виявляється (і це підтверджено іншими опитуваннями), що переважають нецінові мотиви, часто місцева традиція («так склалось»), або й вміле переконання. Це досить серйозна інформація для регулювання орендних відносин на підприємствах. Адже налагодження діалогу і комунікацій сприятиме формуванню стійкішої довіри у земельних питаннях.

Розмір орендної плати, незважаючи на суб'єктивні оцінки чи відчуття респондентів, залишаються важливим і ключовим. Селяни, як і інші учасники опитування мають складнощі з визначенням бажаного його рівня. Однак більш кваліфіковані учасники хочуть, щоб він був не нижчим «як всюди» або ж називають певний діапазон. Бажаний варіант розрахунків має тенденцію змін від натуральної до комбінованої.

Наступна істотна умова договорів оренди – термін їх дії, у основній масі відповідей підтвердили традиційну селянську обережність. Терміни понад 10 років викликають у селян занепокоєння, а понад 20 років – навіть заперечення.

Найбільше занепокоєння під час експертного обговорення результатів опитування викликали відповіді на запитання щодо «...перспективи самостійного господарювання на власному земельному паю». Селяни в домінуючій більшості не мають бажання працювати на землі (76,8%). Активізація господарської діяльності, підтримка ініціатив у підприємництві – невід'ємна умова розвитку села. Водночас сільські жителі насторожено, та навіть заперечно оцінюють можливість глибшої співпраці з об'єднанням зусиль у господарській діяльності (42,9 % – 67,4 %). Хоча 13-20 % прихильників об'єднання й співпраці, за умов підтримки та перших успіхів, все ж таки можуть докорінно змінити ситуацію.

Ще зовсім донедавна відносини орендар-власник зводились лише до укладання договорів (часто на формальному рівні) та періодичних розрахунків за ними. Однак відповіді на запитання про те «що ще повинен робити орендар?» та «чи повинен орендар звітуватися перед власниками паїв про результати господарювання?» наводять однозначно на думку про те, що характер цих відносин незабаром зазнає глибоких змін. Очевидно, що суспільна комунікація, соціальна корпоративна відповідальність стрімко проникатимуть у цю сферу відносин.

Болюче та невизначене питання запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення теж знайшли своє відображення. У чомусь селяни та інші учасники опитування однастайні, десь думки розбігаються. Однак тривога і очікування змін простежуються. Реалії життя та зацікавлені групи спонукатимуть зміни. Це напевно теж змінить земельні відносини на селі. Водночас підтвердилось, що селяни відчують брак доступної для сприйняття інформації про земельні відносини.

Висновки з проведеного дослідження. Проведені дослідження дозволяють зробити низку висновків стосовно стану, динаміки земельних відносин в оцінках і очікуваннях селян. Найперше, що можна зауважити – нагальна необхідність та актуальність незалежних «польових досліджень» в сільському середовищі. Адже отримані емпіричні дані органічно доповнюють інші інформаційні масиви, а тому дозволяють формувати кращу базу для прийняття рішень на державному та місцевому рівнях. Що теж важливо, – існує незаперечна цінність такої інформації для суб'єктів господарської діяльності, адже конкуренція на ринку земельних відносин все більше стає реальністю. Можливо не так очевидно, але й самим селянам, та й не селянам «землевласниками», зрозуміло цікавими є оцінки, прагнення та очікування інших пайовиків стосовно орендних відносин, ринку землі тощо.

Наступний висновок пов'язаний із висновками з попередніх наших досліджень. Село і сільський спосіб життя невпинно змінюється. Це має суттєвий вплив на земельні відносини, оцінку сільським населенням та іншими землевласниками господарських та життєвих перспектив. Ринкові відносини, матеріальна мотивація, раціональні очікування та інші чинники спонукають до поглиблення прагматизму й раціоналізму.

Водночас ми зауважили наростання значення і ваги суспільної комунікації між орендарями й орендодавцями, між підприємствами й іншими сільськогосподарськими виробниками і сільськими громадами. Обставини господарювання, з одного боку, спонукатимуть до посилення співпраці й координації землевласників орендодавців. А ось з іншої сторони орендарі мають посилювати свою корпоративну соціальну відповідальність, покращувати співпрацю з громадами, налагоджувати діалог із орендодавцями. Напевно назріває підтримка великими підприємствами місцевих ініціатив, причому не лише соціально-культурного, але й господарського спрямування.

Проведені прикладні емпіричні дослідження дозволяють зробити низку висновків стосовно стану, динаміки земельних відносин в оцінках і очікуваннях селян та вплив цих чинників на економічну безпеку сільськогосподарських підприємств. Найперше, що можна зауважити – нагальна необхідність та актуальність таких «польових досліджень» в сільському середовищі. Бо ж отримані емпіричні дані лише доповнюють інформаційний масив, а тому дозволяють формувати кращу базу для прийняття рішень суб'єктами агробізнесу й органами влади державного та місцевого рівнів. Проведені семінари за підсумками досліджень підтвердили незаперечну цінність такої інформації для суб'єктів господарської діяльності, оскільки конкуренція на ринку земельних відносин все більше стає реальністю. Можливо не так очевидно, але й самим селянам та іншим жителям села корисними є оцінки, прагнення та очікування інших пайовиків стосовно орендних відносин, ринку землі тощо.

Наступний висновок пов'язаний із висновками з попередніх наших досліджень. Село і сільський спосіб життя невпинно змінюється. Це має суттєвий вплив на земельні відносини, оцінку сільським населенням та іншими землевласниками господарських та життєвих перспектив. Ринкові відносини, матеріальна мотивація, раціональні очікування та інші чинники спонукають до поглиблення прагматизму й раціоналізму. Це має суттєвий вплив на земельну політику, а також – економічну безпеку, стійкість й стабільність середовища діяльності сільськогосподарських підприємств

Виявлено наростання значення і ваги суспільної комунікації між орендарями і орендодавцями, між підприємствами й іншими сільськогосподарськими виробниками і сільськими громадами. Обставини господарювання, з одного боку, спонукатимуть до посилення співпраці й координації землевласників орендодавців. А ось з іншої сторони орендарі мають посилювати свою корпоративну соціальну відповідальність, покращувати співпрацю з громадами, налагоджувати діалог із орендодавцями. Напевне назріває підтримка великими підприємствами місцевих ініціатив, причому не лише соціально-культурного, але й господарського спрямування. Це сприятиме формуванню нової стратегії співпраці, що покращить показники економічної безпеки сільськогосподарських підприємств.

Література

1. Губені Ю. Е. Підприємництво: навч. посіб. Львів: Укр. технології, 2012. 568 с.
2. Напрямки та засоби розвитку сільських територій в контексті зміцнення соціально-економічної безпеки України: монографія / за ред. Т. Васильціва, В. Бойка. Львів: Ліга-Прес, 2016. 262 с.
3. Мочерний С. В., Довбенко М. В. Історія економічних вчень / за ред. С. В. Мочерного. 2-ге вид., доп. Львів: «Новий Світ – 2000», 2005. 488 с.
4. Костирко І., Гром'як Т. Моделювання сільського розвитку. *Аграрна економіка*. 2013. № 1-2. С. 3-10.
5. Ткачук В. І., Прокопчук О. А., Яремова М. І. Економічна безпека та стійкість сільськогосподарських підприємств: монографія. Житомир: Волинь, 2013. 274 с.
6. Голович Н. М. Економічна безпека функціонування сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04 / НУБіП. Київ, 2015. 21 с.
7. Третяк А. М., Другак В. М. Земельна політика та земельні відносини: соціально-економічні і духовні аспекти розвитку. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2007. 186 с.
8. Організаційно-економічні та правові проблеми розвитку сільського господарства та сільських територій: зб. наук. доп. та ст. / за ред.: С. Матковського. Львів: Укр. технології, 2012. 467 с.
9. Назаренко О. В. Орендні земельні відносини та механізм їх удосконалення в ринкових умовах: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.07.02 / Харківський національний аграрний ун-т ім. В.В.Докучаєва. Харків, 2006. 20 с.
10. Ходаківська О. В., Бурлака Н. І. Земельні відносини у сільському господарстві: регіональний вимір: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2012. 239 с.
11. Губені Ю. Е., Коверко Ю. А. Розвиток особистих селянських господарств на рубежі інституційних змін: монографія. Львів: НВФ «Укр. технології», 2016. 186 с.
12. Економічна реформа – очима села: результати та аналіз соціологічного опитування. Львів: ЛДАУ, 1997. 51 с.
13. Економічна реформа – очима села: 20 років потому: результати та аналіз повторного соціологічного опитування / Ю. Е. Губені, О. А. Біттер та ін.; за ред. проф. Губені Ю. Львів: Укр. технології, 2017. 93 с.
14. Земельні очікування селян: Результати та аналіз соціологічного моніторингу земельних відносин / Ю. Е. Губені, В. Р. Крупа, П. О. Оліщук та інші; за ред. проф. Ю. Губені. Львів: Растр-7, 2018. 72 с.
15. Кафедра підприємництва, торгівлі та біржової діяльності ЛНАУ: <https://www.facebook.com/ekrefpost/>; <https://www.facebook.com/ruralland.wiev/>

References

1. Hubeni, Yu.E. (2012), *Pidpriemnytstvo* [Entrepreneurship], tutorial, Ukr. tekhnolohii, Lviv, Ukraine, 568 p.
2. Boiko V., Vasylytsiv T., Voloshyn V. et.al. (2016), *Napriamky ta zasoby rozvytku silskykh terytorii v konteksti zmishchennia socialno-ekonomichnoi bezpeky Ukrainy* [Directions and means of rural territories development in the context of displacement of Ukrainian socio-economic security], monograph, Liga-Pres, Lviv, Ukraine, 262 p.
3. Mochernyi S. V. and Dovbenko M. V. (2005), *Istoriia ekonomichnykh vchen* [History of economic thought], textbook, Novyi Svit – 2000, Lviv, Ukraine, 488 p.
4. Kostyrko I. and Gromiak T. (2013), "Modeling of rural development", *Agrarna ekonomika*, no 1-2, pp. 3-10
5. Tkachuk V. I., Prokopchuk, O. A. and Yaremova M. I. (2013), *Ekonomichna bezpeka ta stijkist' sil'skogospodarskykh pidpriemstv* [Economic security and sustainability of agricultural enterprises], monograph, Volyn', Zhytomyr, Ukraine, 274 p
6. Holovych N. M. (2015) "Economic security of the agricultural enterprises functioning", Thesis abstract of Cand. Sc. (Econ.), 08.00.04, National University of life and environmental sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine, 21 p.
7. Tretiak, A.M. and Drugak, V.M. (2007) *Zemel'na polityka ta zemelni vidnosyny: socialno-ekonomichni i dukhovni aspekty rozvytku* [Land policy and land relations: socio-economic and spiritual aspects of development], monograph, NNC "IAE", Kyiv, Ukraine, 186 p.
8. Matkovskiy, S. (red.) (2012), *Orhanizatsiino-ekonomichni ta pravovi problemy rozvytku silskoho gospodarstva ta silskykh terytorii* [Organizational-economic and legal problems of agriculture and rural areas development], Scientific collected works, Ukr. tekhnologii, Lviv, Ukraine, 467 p.
9. Nazarenko, O.V. (2006), "The relations of land rental and the mechanism of their improvement in market condition", Thesis abstract of Cand. Sc. (Econ.), 08.00.04, Kharkiv National Agrarian University, Kharkiv, Ukraine, 20 p.
10. Khodakivska, O.V. and Burlaka, N.I. (2012), *Zemelni vidnosyny u silskomu gospodarstvi: rehionalnyi vymir* [Land relations in agriculture: regional dimension], monograph, NNC "IAE", Kyiv, Ukraine, 239 p.
11. Hubeni, Yu.E. and Koverko Yu.A. (2016), *Rozvytok osobystykh selianskykh gospodarstv na rubezhi instytuciinykh zmin* [Development of private peasant farms at the turn of institutional changes], monograph, Ukr. tekhnologii, Lviv, Ukraine, 186p.
12. Hubeni, Yu. (ed) (1997), *Ekonomichna reforma - ochyma sela: rezultaty ta analiz sotsiologichnoho opytuvannia* [The economic reform – view from the village: results and analysis of sociological survey], Lviv State Agrarian University, Lviv, Ukraine, 51p.
13. Hubeni, Yu.E. (by red.), Bitter, O.A., Bondarchuk V.V. et.al. (2017) *Ekonomichna reforma – ochyma sela: 20 rokiv potomu: rezultaty ta analiz sotsiologichnoho opytuvannia* [The economic reform – view from the village: 20 years later: results and analysis of sociological survey], Ukr. tekhnolohii, Lviv, Ukraine, 93 p.
14. Hubeni, Yu.E. (by red.), Krupa, V.R., Olishchuk, P.O. et.al. (2018) *Zemelni ochikuvannia selian: Rezultaty ta analiz sotsiologichnoho monitorynhu zemelnykh vidnosyn* [Land expectations of villagers: Results and analysis of land relations sociological monitoring], Rastr-7, Lviv, Ukraine, 72 p.
15. Department of Business, Trade and Stock Exchanges LNAU, available at: <https://www.facebook.com/ekrefpost/>; <https://www.facebook.com/ruralland.wiev>

Стаття надійшла до редакції 27.09.2018 р.